

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİNİ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI

İxtisas: 7214.01- Dinin tarixi və fəlsəfəsi

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: Elçin Abbas oğlu Həsənlı

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqlşunaslıq İnstitutunun "Din və ictimai fikir tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Esmeralda Yusif qızı Həsənova

Rəsmi opponentlər: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Sakit Yəhya oğlu Hüseynov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rübabə Bahadır qızı Şirinova

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
İbrahim Zöhrab oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03-Birdəfəlik Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
Zəkiyyə Ağababa qızı Əbilova

Dissertasiya şurasının katibi: İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məmmədali Allahverdi oğlu Babəşli

Elmi seminarın sədri: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əsədulla Cuci oğlu Qurbanov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan mütəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyəti və mənəviyyatını inkişaf etdirmək və bu işdə İslam dininin mütərəqqi dəyərlərindən səmərəli istifadə etmək imkanı qazanmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Bakıda keçirilən “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” adlı Beynəlxalq konfransdakı çıxışında mənəvi dəyərlərimizin inkişafında dini dəyərlərimizin roluna xüsusi önəm verərək demişdir: “Müasir dünyada dini-mənəvi dəyərlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunması hər bir ölkə üçün, hər bir xalq üçün, hər bir din üçün əhəmiyyətlidir”.¹

Azərbaycan Respublikasında din siyasəti dövlətin dünyəvilik prinsiplərinə və onun tolerantlığına əsaslanır. Yəni Azərbaycanda bütün dinlərin tolerant və bərabər fəaliyyəti, dövlətin dinlə sağlam və konstruktiv əməkdaşlığı inkişaf etdirmək istəyi mövcuddur. Ən əsası da odur ki, Azərbaycanda hazırda çoxmillətli cəmiyyət mövcuddur və inkişaf etməkdədir. Müstəqillikdən sonra respublikamızda dövlət siyasətində dini sahədə həyata keçirilən müsbət dəyişikliklər dini təhsil sahəsində fundamental dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Nəticədə Azərbaycanda dini təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı geniş spektrli məsələlərin həll olunmasına imkan yarandı.

Türkiyə Cümhuriyyətinin dinə və dini təhsilə münasibətdə dövlətin yürütdüyü siyasəti izləmək, təhlil etmək, habelə Azərbaycan Respublikası milli müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə bu sahədə həyata keçirilən əməkdaşlığın əsas parametrlərini elmi baxımdan araşdırmaq bu günkü gün üçün aktual məsələlərdəndir. Türkiyənin dinə və dini təhsilə münasibətdə tarixi təcrübəsinə, habelə Türkiyə ilə ölkəmiz arasında dini təhsil sahəsində gedən əməkdaşlığa müraciət edilməsi həm də ona görə aktualdır ki, dini təlim və tərbiyə, din xadimlərinin hazırlanması və islamın qeyri - ənənəvi dini təsirlərdən qorunması sahəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin təcrübəsi müstəqil dövlətçilik yoluna yeni qədəm qoymuş Azərbaycan üçün

¹ Əliyev H. Dinimiz xalqımızın mənəvi sərvətidir. Bakı: Qanun, 1999, 219 s.

faydalı ola bilər. Bu baxımdan, “Dini təhsil sahəsində Türkiyə və Azərbaycan əməkdaşlığı” mövzusunun tədqiqi əhəmiyyətli sayıla bilər.

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, mahiyyətinə, strukturuna, fəaliyyət və inkişaf xüsusiyyətinə görə olduqca mürəkkəb sosial institut olan təhsil ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi keyfiyyətlərini, bilik və bacarıqlarını, vərdiş və səriştələrini, dünyagörüşlərini, davranış qaydalarını və nəticə etibarilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi potensialını formalaşdırır, bilavasitə gələcəyə istiqamətlənir. Təhsil sahəsi daim özünəməxsus təkamül prosesi keçir, xarici mühitin dəyişən tələbatlarına uyğunlaşır və eyni zamanda onlara fəal təsir göstərir. Təhsilin cəmiyyətdəki strateji əhəmiyyətli rolunu etiraf etmək – sivilizasiyaların, ayrı-ayrı dövlətlərin, cəmiyyətlərin və hər bir insanın inkişafında onun müstəsna və üstün amil olmasını qəbul etmək deməkdir.

İnsan biososiomədəni varlıq olaraq Konstitusiya ilə təsbit edilmiş təhsil almaq hüququna malikdir ki, bu hüquq ona yaşadığı cəmiyyətin mədəni üzvü olmağa zəmin yaradır. Təhsil təkcə bir biliklər məcmusu deyil, həm də təhsil alanın düşüncəsinin əsasını qoyan, onun dünyagörüşü və ətraf mühitə münasibətini formalaşdıran mühüm amillərdən biridir. Dünyəvi təhsil sistemi insanın mədəni bünövrəsini formalaşdırırsa, onun mənəvi boşluğunu dini təhsil doldurur.

Təhsil prosesində hər bir insanın şəxsiyyətinin mənəvi bünövrəsinin yaranmasında və formalaşmasında əsas yeri məhz dini təhsil tutur. Dini təhsil mövzusu bu gün də bütün dünyada hüquqi, tarixi, fəlsəfi, sosioloji və digər aspektlərdən ən çox araşdırılan problemlərdəndir və hər bir dövlətin, xüsusən də dünyəvi dövlətin siyasətində prioritet sahələrdən biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə, xüsusilə də dünyəvi dövlətlərdə ortaya çıxan bir sıra məsələlər bəzi alimlərin tədqiqatlarında müəyyən səviyyədə öyrənilsə də, onun respublikamızda sosial-fəlsəfi problemləri müasir reallıqlar kontekstində yetərincə araşdırılmamışdır. Bu baxımdan təqdim edilən elmi-tədqiqat işi həmin problemlərin təhlili istiqamətində

atılan konkret addım kimi dəyərləndirilə bilər.

Mövzunun aktuallığını həm də onunla izah etmək mümkündür ki, güclü dövlətçilik ənənələrinə malik olan və beş yüz ildən artıq tarixi bir dövr ərzində islam dünyasına öndərlik edən Türkiyənin varisi kimi Türkiyə Cümhuriyyəti bu gün laiklik siyasətini həyata keçirir, yəni dinin dövlətdən ayrı olduğunu qəbul edən dünyəvilik siyasəti yürüdür, eyni zamanda dinin cəmiyyətin həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətini nəzərə alaraq öz siyasətində dinə və dini təhsilə böyük diqqət yetirir. Başlıcası isə Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan Respublikasının dostudur, həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi din sahəsində Azərbaycanla əməkdaşlıq edir. Odur ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin dini təhsil sahəsindəki tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi və bu təcrübədən istifadə edilməsi Azərbaycanda dini təhsilin cəmiyyət və keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Həm Türkiyə, həm Azərbaycan cəmiyyəti islam mədəniyyətinə mənsub müsəlman cəmiyyətlər olduğu halda dünyəvi dövlətlərdir. Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının tarixi, etnik, dil və din yaxınlığı vardır. Hər iki dövlət Avropa və Asiya qitələrinin qovşağında yerləşdiyindən müasirləşmə və qarbləşmə vasitəsilə Avropaya yol açmağa, həm də xalqın islama, bu dinin gətirdiyi mədəniyyətə bağlılığını nəzərə aldığı üçün islam dəyərlərini müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təbliğ etmək və qoruyub saxlamağa çalışırlar.

Nəzərdən keçirdiyimiz problemin ayrı-ayrı aspektləri xarici ölkələrin (Avropa, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran və s.) bir çox alimləri (C.Dyui, C.Kneller, B.Levinger, R.Kabisch, A.Hasenclever, L.Y.Nikolayeva, İ.V.Metlik, T.Vlasova, N.G.Kireyev, P.Salih, M.Tütüncü, S.Cebeci, B.Bilgin, A.Taştan, T.Gündüz, M.Ş.Aydın, H.Ayhan, İ.Yenen, M.Mütəhərri və b.²) tərəfindən araşdırılmışdır.

² John Dewey. Democracy and Education. Introduction to the Philosophy of Education. Free Press: NY, 1997, p.435.; George F. Kneller. Introduction to the Philosophy of Education. New York: John Wiley and Sons, 1971. P. 118.; Levinger B. Critical Transitions: Human Capacity Development Across the Lifespan. Education Development Center, 1996; Николаева Л.Ю. Философия

Onların bir qismi tədqiqatın predmeti baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlarda təhsilin, dinin, dini təhsilin, dini maariflənmənin şəxsiyyətin sosiallaşmasında, sosial strukturun dinamikasında rolu qeyd olunur.

Milli-mənəvi dəyərlərin, o cümlədən dini təhsilin müxtəlif aspektlərinin təhlilinə Azərbaycan alimləri (ilahiyyatçılar, filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər, pedaqogika mütəxəssisləri və s.) də nəzərə cərpacaq töhfə vermişlər. Bu baxımdan A.Paşazadə, S.Həsənli, Ə.Qurbanov, S.Hüseynov, E.Həsənova, R.Mehdiyev, S.Xəlilovun, İ.Məmmədzadə, R.Əliyev, A.Həsənli, E.Səmədov, S.Həsənov,

образования. Часть 1. Учебное пособие - М.: Мир науки, 2014. - 92 с.; Mehmet Tütüncü. "Türk-İslam eğitimsi Zernuci", İzmir, "Anadolu Matbaacılık", 1991, 185 səh.; Suat Cebeci, Din eğitimi bilimi ve Türkiyede din eğitimi, Ankara, 2005, 280 s.; Метлик И. В. Изучение религии в системе образования // Педагогика. – 2003. – № 7. – С. 71 – 78.; Richard Kabisch, Gerd Bockwoldt. Wie lehren wir Religion? 1988 – 177.; Beyza Bilgin, Mualla Selçuk. Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri Kavramlar.1.Baskı, Ankara, 208 s.; Власова, Т. Духовно ориентированная парадигма воспитания в отечественной педагогике // Педагогика. – 2006. – №10. 37; Киреев Н. Г. История этатизма в Турции. – М.: Наука, 1991. – 340 с.; Hasenclever A. Geteilte Werte – Gemeinsamer Frieden? Überlegungen zur zivilisierenden Kraft von Religionen und Glaubensgemeinschaften // Friedenspolitik: ethische Grundlagen internationaler Beziehungen / Eds. H. Kung & D. Senghaas. München: Piper, 2003. S. 288-318.; A.Таştan. Azərbaycan'nda Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma. Bilig Dergisi, Ankara, (25) 2003, s. 1-39. ; Мутаххари М. Образование и воспитание в исламе. – М.: ООО «Садра», 2013. С.368; Полат Салих. Процесс развития светского государства в Турции // Религия и право. – 2001, № 2. – С. 122–167; Turgay Gündüz, Türkiyede Cumhuriyet dönemi din eğitimi ve öğretimi kronolojisi, 1923-1998 Uludağ Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Sayı:7 Cilt 7, 1998; М. Şevki Aydın. Cumhuriyet döneminde din eğitimi öğretmeni, İstanbul 2005, s. 367; Halis Ayhan. Türkiyede din eğitimi (1920-1998). İstanbul 1999, s. 622.; İbrahim Yenen. "Türkiye Azerbaycan ilişkilerinde din eğitimi ve hizmetlerinin yeri", Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasibetleri Sempozyumu. Kastamonu-2016, 827.

C.İsgəndərli, F.Hüseynova, N.Quliyeva və b.³ əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Qeyd edilən tədqiqatçıların əsərlərində qaldırılan məsələlərin dairəsi çox genişdir: dini, milli, mədəni və mənəvi dəyərlər, din-dövlət münasibətləri və s. Bu elmi tədqiqatlar olduqca əhəmiyyətlidir, cəmiyyətimizin, ziyalılarımızın, alimlərimizin milli-mənəvi və dini dəyərlər, din, dini təhsil problemlərinə ciddi marağını ifadə edir. Lakin, bununla belə qeyd edilməlidir ki, dini təhsilin, xüsusilə bu sahədə Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlığın xüsusiyyətləri sosial-fəlsəfi baxımından araşdırılmamış, bu problemin sistemli təhlili aparılmamışdır. Halbuki buna hazırda çox ciddi ehtiyac yaranmışdır.

³ Əliyev H. Dinimiz xalqımızın mənəvi sərvətidir. Bakı: Qanun, 1999, 219 s.; Paşazadə A.Ş. Qafqazda İslam. Bakı: Azənəşr, 1991, 352 s.; Həsənli H.S. İslam mədəniyyətində elm. Bakı: Elm və həyat, 1998, 284 s.; Qurbanov Ə. İslamda ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlər: onların elmi, metodoloji təhlili (problemlər, mülahizələr). Dövlət və Din - № 7 (36) İYUL 2015, 123 (106-116); Hüseynov S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı, Təknur, 2012; 176. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2005 - 650 səh.; Мамедзаде И. «Опыт интерпретации морали» Баку: Муаллим, 2006, 168 с.; Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, 364 s.; Həsənli A. "Müasir şəraitdə Azərbaycanda dini-mədəni dəyərlərin inkişaf xüsusiyyətləri", Bakı, «Nur Art» nəşriyyatı, 2014, 144 səh.; Гасанова Э. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции. – Баку, 1966.; Козырев Ф. Гуманитарное религиозное образование. Издательство Русской Христианской гуманитарной академии. М. 2010, стр. 392; Əliyev H. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il; Səmədov E. Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması. Bakı: Təknur, 2009, 169.; İskəndərli C. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər / - Bakı :, 2008. - 96 s.; Mehdiyev R. XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində. http://azertag.az/xeber/XXI_esrde_Azerbaycan_ideyasi_kreativ_millet_kontekstinde-177059/25.06.2012/; Hüseynova F. Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrində siyasi amillərin roluna dair. "Mədəniyyət dünyası", elmi-nəzəri məcmuə, XII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, 87-92.; Гулиева, Н.Я. Исламское образование в северном Азербайджане в XX веке: 5503.02 /Нушаба Гулиева; БГУ.- Баку, 2015.- 31 с.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı tarixi, nəzəri və metodoloji baxımından dini təhsil sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığıdır. Dini təhsilin öyrənilməsi müasir dövrdə həlledici əhəmiyyətə malikdir və ona bütün dövlətlər böyük önəm verir. Tədqiqatın predmeti isə təhsil prosesində əsas yeri hər bir insanın şəxsiyyətinin mənəvi bünövrəsini yaradan dini təhsilin tarixi, fəlsəfi və sosioloji baxımından əsaslandırmaq, xüsusilə dünyəvi dövlətdə dini təhsilin spesifik xüsusiyyətləri, cəmiyyətdə rolunu və mühüm funksiyalarını müəyyən etmək, respublikamızda mövcud olan din-dövlət münasibətləri modelini, Türkiyənin Azərbaycana bu sahədə göstərdiyi yardımları mərhələli şəkildə araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda dini təhsilin sosial-fəlsəfi problemlərini müəyyən etməkdən və araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dini təhsil konsepsiyası ideyasının təşəkkülünü və təkamülünü izləmək, onun tarixi-fəlsəfi təhlilini vermək;
- müasir dünyada baş verən sosial proseslər kontekstində dini təhsil konsepsiyasının transformasiyasını nəzərdən keçirmək;
- sosial institut olan təhsil sistemində dini təhsilin yerini, vacib komponentlərini, fəaliyyət istiqamətlərini sosial-fəlsəfi səpgidə təhlil etmək;
- Azərbaycanda dini təhsil və dini maarifləndirmənin keçdiyi tarixi yolu izləmək, onun əsas təkamül mərhələlərini müəyyənləşdirmək, bu sahədə Türkiyə Cümhuriyyətinin təcrübəsindən istifadə etmək və bütün bunların fonunda problemi fəlsəfi aspektdən dəyərləndirmək;
- respublikamızda dini təhsil sahəsindəki islahatlar kontekstində başlıca inkişaf perspektivlərini proqnozlaşdırmağa çalışmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiq olunan problemlə bağlı respublikamızın və xarici ölkələrin alimlərinin apardığı tədqiqatlardan nəzəri-metodoloji əsas kimi istifadə edilmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq, abstraklaşdırma, ümumiləşdirmə, ideallaşdırma, abstraktdan konkretə

yüksəlmə, tarixi-müqayisəli və sistemli yanaşma, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji zəmininin formalaşmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin və cənab prezidentimiz İlham Əliyevin çıxış və sərəncamlarında öz əksini tapan müddəalara ciddi diqqət yetirilmişdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış bir sıra sənəd və materiallara, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin qanunvericiliyinə, iki dövlət arasında imzalanan protokol və sənədlərə, fəlsəfi və ictimai-fikir tarixinin həm yerli, həm xarici görkəmli nümayəndələrinin ideya irsinə müraciət edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Bu dissertasiya işinin müdafiəyə təqdim etdiyi əsas müddəalarına dini təhsil sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı - dini təhsilin tarixi, fəlsəfi və sosioloji baxımından tədqiq edilməsi, dünyəvi dövlətlərdə dini təhsilin spesifik xüsusiyyətləri, cəmiyyətdə rolu və mühüm funksiyalarının müəyyən olunması, din-dövlət münasibətlərinin, Türkiyənin Azərbaycana bu sahədə göstərdiyi yardımların mərhələli şəkildə araşdırılması daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yenilik məqamları onun məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir və konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- dissertasiyada dini təhsil anlayışı dəqiqləşdirilmiş, onun məhdud və geniş mənalı fərqləndirilmiş, özünəməxsus strukturu olan, müxtəlif təzyiq və təsirlərə məruz qalan mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirilmişdir;

- tədqiqatda milli-mənəvi dəyərlərin araşdırılması kontekstində dini təhsil konsepsiyası ideyasının tarixi təkamül prosesi təhlil edilmiş, onun xarakterik xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;

- respublikamızda və dünyada baş verən sosial proseslərlə dini təhsil konsepsiyasının transformasiyasının qarşılıqlı əlaqə və təsir mexanizminin açığlanmasına səy göstərilmişdir;

- tədqiqatda ilk dəfə olaraq dini təhsil və dini maarifləndirmə sahəsində Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əməkdaşlıq, bu istiqamətdə qardaş ölkənin göstərdiyi yardım geniş araşdırılmışdır.

Tədqiqatın işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti onun elmi

yenilik məqamları ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatın materiallarından gələcək elmi araşdırmalarda, xüsusilə dini təhsilin optimallaşdırılması probleminin tədqiqi işində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada çıxarılan nəticələr, əsaslandırılan nəzəri müddəalar dini təhsilin məzmun və strukturunun təkmilləşdirilməsinə, bu sahəyə dair ayrı-ayrı problemlər üzrə elmi axtarışların aparılmasına müəyyən köməklik göstərə bilər. Aparılan təhlilin istiqaməti, tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri onun materiallarının və nəticələrinin müəyyən praktik əhəmiyyətini şərtləndirir. Tədqiq olunan məsələlər, əldə edilən nəticələr, irəli sürülən tövsiyələr aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyən əhəmiyyət kəsb edir:

- respublikanın ali təhsil müəssisələrində fəlsəfə, sosiologiya, pedaqogika, dinşünaslıq fənlərinin tədrisində;
- problemə dair xüsusi kursların hazırlanmasında;
- qeyd edilən sahələr üzrə gələcəkdə monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitlərinin yazılmasında;
- konkret layihələrin hazırlanmasında və reallaşdırılmasında;
- kütləvi informasiya vasitələrinin dini təhsil problematikasına dair xüsusi verilişlərin, proqramların hazırlanmasında.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin məzmunu və dissertasiyanın başlıca müddəaları BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, Azərbaycan Respublikası DQİDK “Dövlət və din” jurnalı, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Elmi əsərlər” jurnalı, Abay adına Qazax Milli Pədoqoji Universitetinin (Qazaxıstan) Vestnik jurnalı, “Virtus” Scientific journal (Kanada) jurnalı, “Исламоведение” (Rusiya) elmi jurnallarında, AMEA və QMİ “İslam maarifçiliyi və müasir dövr” beynəlxalq elmi konfransın materiallarında, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr edilmiş “İnsan inkişafı. Dünyaya inteqrasiya” mövzusunda II beynəlxalq elmi konfransın materiallarında, “Развитие взаимоотношений различных отраслей науки в современных условиях” (Rusiya) beynəlxalq elmi konfransın materiallarında nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Giriş 12131; I fəsil 92051; II fəsil 54857; III fəsil 103234 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 284805 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Elçin Abbas oğlu Həsənli tərəfindən hazırlanan dissertasiya işinin giriş qisminə mövzunun aktuallığı və tədqiqatın yeniliyi bütün təfərrüatı ilə əsaslandırılmışdır. Bir sözlə dissertasiya işinin giriş hissəsində işin obyektini göstərilərək məqsəd və vəzifələr təyin edilir, onun mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirilir, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılır, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır və dissertasiyanın aprobasiyası, quruluşu şərh olunur.

Dissertasiyanın I fəslində **“Dini təhsilin tədqiqinin fəlsəfi-metodoloji əsasları”** adlanır və birinci fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım-fəsil **“Dini təhsilin sosial-fəlsəfi mahiyyəti”** adlanır və burada təhsilin o cümlədən dini təhsilin cəmiyyətdəki strateji əhəmiyyətli rolu, əsas məzmunu, onun sosial-fəlsəfi mahiyyəti araşdırılmışdır. Bununla yanaşı burada təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi, bir sıra Beynəlxalq hüquqi sənədlər şərh edilmişdir. Bu yarım-fəsildə dinin tədrisinin insanın dünyagörüşünün formalaşmasında və cəmiyyətin sağlam inkişafında dini biliklərin vacibliyi barədə bir sıra dini təhsil sahəsində tədqiqat aparan alimlərin fikirləri təhlil edilmişdir.

Birinci fəslin ikinci yarım-fəslində **“Dünyəvi dövlətdə dini təhsilin spesifik xüsusiyyətləri”** adlanır və bu fəsildə isə müxtəlif Avropa ölkələrinin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Türkiyənin və Azərbaycanın nümunəsində dünyəvi dövlətdə dini təhsilin yeri, spesifik xüsusiyyətləri, dini və dünyəvi təhsil arasındakı əlaqələrin sosial-fəlsəfi və hüquqi aspektləri araşdırılmışdır. Həmçinin dünyəvi cəmiyyətlərdə dini təhsil sahəsində dövlət siyasətinin xüsusiyyətləri

də təhlil edilmişdir.

Birinci fəslin sonuncu üçüncü yarım fəsli isə **“Dini təhsilin cəmiyyətdə rolu və mühüm funksiyaları”** adlanır. Bu yarım fəsildə dinin sosioloji təhlili, onun cəmiyyətin digər sosial institutları ilə qarşılıqlı təsiri, dinin cəmiyyətdəki əsas funksiyaları geniş şəkildə araşdırılmış, insanın milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasında, ailədə və cəmiyyətdə imanlı, əxlaqlı insan olaraq yetişməsində dini təhsilin rolu fəlsəfi və sosioloji baxımdan tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın II fəsli **“Müasir Azərbaycanda dini təhsilin inkişaf meylləri: fəlsəfi təhlil”** adlanır və bu fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarım fəsli **“Müstəqillik dövrünün ilk mərhələsində Azərbaycanda dini təhsilin vəziyyəti”** adlanır. Həm Türkiyə Cümhuriyyəti, həm də Azərbaycan Respublikası dinə və dini təhsilə olan münasibətdə tarixin müəyyən məqamlarında oxşar taleləri yaşamışlar. Belə ki, 1920-1989-cu illərdə Azərbaycanda dini təhsil qadağan edilmiş, 1932-1949-cu illərdə isə Türkiyə Cümhuriyyətində dinin tədrisinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ məkanında dini təhsil müəssisələri yalnız Orta Asiyada - Özbəkistanda fəaliyyət göstərirdi. Bütün respublikalardan dini təhsil almaq istəyənlər Buxara Mir Ərəb İslam mədrəsəsinə və Daşkənd İslam İnstitutuna qəbul edilirdi. Azərbaycandan da hər il 1 yaxud 2 nəfər dini təhsil almaq üçün həmin təhsil müəssisələrinə göndərilirdi. Bu isə şübhəsiz ki, respublikamızın dini kadrlara olan ehtiyacını ödəmirdi.

Dini kadrların hazırlanması sahəsində uzun sürən fasilədən və çox böyük çətinliklərdən sonra SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər Şurasının 17 yanvar 1989-cu il tarixli, 2 sayılı protokoluna əsasən Azərbaycanda ilk dini təhsil müəssisəsi olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində Bakı İslam Mədrəsəsinin açılmasına icazə verildi.

Azərbaycan xalqı özünün milli müstəqilliyini əldə etdikdən sonra onun mədəni irsinə, dini dəyərlərinə qayıdışı meylli gücləndi. İnsanların islamı öyrənmək və yetişməkdə olan nəsle çatdırmaq istəyi artdı. İslama maraq artdığı üçün ölkədə geniş dini maarifçilik işinin aparılmasına da böyük ehtiyac yaranmağa başladı.

1990-cı illərin əvvəllərində müxtəlif bölgələrdə Şəkidə, Ağdaşda, Xaçmazda, Lənkəranda, Cəlilabadda, Göyçayda, Zaqatlada və Bakının müxtəlif rayonlarında mədrəsələrin açılmasına icazə verildi. Məscidlərin nəzdində Quran kursları fəaliyyətə başladı.

Belə ki, dini maarifçilik işi aparmaq, açılan təhsil müəssisələrində (mədrəsə, Quran kurslarında) dini fənləri tədris edəcək ilahiyyatçı kadrlar, Azərbaycan dilində dini ədəbiyyat və dərs vəsaiti demək olar ki, yox dərəcəsində idi.

1991-ci ildə Bakı İslam Mədrəsəsinin bazasında Bakı İslam İnstitutu yaradıldı, 1996-cı ildən bu günədək isə Bakı İslam Universiteti (BİU) olaraq fəaliyyət göstərir. Universitetin bugünədək dörd mindən artıq məzunu olmuşdur.

Bu yarımfəsildə müstəqilliyimizin ilk illərində dini dərsləri tədris edəcək və dini maarifçilik işini aparacaq milli kadrların, Azərbaycan dilində dini ədəbiyyatın olmamasından yaranmış çətinliklər eləcə də, Türkiyə Diyanət İşləri Bakanlığının, bu ölkənin müxtəlif fondlarının bu problemlərin həll olunmasında göstərdiyi fəaliyyət araşdırılmışdır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli **“Azərbaycan Respublikasında din-dövlət münasibətləri”** adlanır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra din-dövlət münasibətlərini tənzimləyəcək mühüm qanunlar və qərarlar qəbul edilmişdir. Bunlardan ən başlıcası “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun qəbul edilməsini (20 avqust 1992-ci ildə) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmasını qeyd etmək olar.

Azərbaycanda dinin tədrisinin dövlət nəzarəti altında həyata keçirilməsi üçün çox mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Belə ki, “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.09.2002-ci il tarixli 782 nömrəli Fərmanına əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.08.2009-cu il tarixli 143 qərarı ilə təsdiq edilmiş “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət

rüsumunun məbləğləri”nə “ali dini və dini orta ixtisas tədris müəssisələri”nin fəaliyyəti əlavə olunmuş və bu fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Fərmana uyğun olaraq BİU-nun vəsatəti əsasında universitetin lisenziyalaşdırılması məsələsinə baxılmış və 26.08.2009-cu il tarixdə onun fəaliyyətinə lisenziya verilmişdir. Lisenziya verildikdən sonra universitetdə tədris prosesi Təhsil Nazirliyinin nəzarəti altında həyata keçirilir. Fərmanda fəaliyyət növləri siyahısına “dini orta ixtisas tədris müəssisələri” ilə bağlı bənd əlavə edilməsinə baxmayaraq hələlik bu kateqoriyadan olan müəssisələrin statusu tam müəyyən edilmədiyindən onların lisenziyalaşdırılması aparılmayıb. Lakin həmin fərmana uyğun olaraq və Respublika prezidenti İlham Əliyevin tövsiyyəsi əsasında bölgələr üzrə dini təmayüllü orta ixtisas tədris müəssisələri kolleclər yaradılmışdır. Həmin dini təhsil müəssisələri 06 mart 2017-ci il tarixdə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində (DQİDK) dövlət qeydiyyatına alınmış və bu barədə onlara müvafiq şəhadətnamələr verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu yaradılmışdır. Fondun yaradılmasında məqsəd ölkəmizdə mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına, bu sahədə sosial layihələrin reallaşdırılmasına, habelə vətəndaşların dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyini həyata keçirməkdir. Prezidentin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə isə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılmışdır. İnstitutun yaradılmasında məqsəd Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməkdir. Bütün bunların fonunda bünövrəsi ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfinndən qoyulan və cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən din siyasəti din-dövlət münasibətləri kontekstində dissertasiyada ətraflı araşdırılmışdır.

Bu yarımfəsildə həmçinin dövlət və dini birliklər arasında

münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi və insanların dini etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsindəki bir sıra beynəlxalq sənədlər də təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsasını təşkil edən III fəslə isə **“Dini təhsil sahəsində Türkiyə və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətləri”** adlanır və bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci yarım fəslə **“İxtisaslı, peşəkar ilahiyyatçı kadrların hazırlanması sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı”** adlanır. Dini təhsil sahəsində Türkiyə və Azərbaycan arasında əməkdaşlığa hüquqi status verən ən mühüm sənəd Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DQİ üzrə DK) ilə Türkiyə Respublikasının Diyanət İşləri Bakanlığı arasında dini təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2003-cü ilin fevralın ayının 28-də Bakı şəhərində və 2003-cü il mart ayının 14-də Ankara şəhərində imzalanmış protokoldur. Bu protokolda Türkiyə Respublikasından DQİ üzrə DK-nin razılığı əsasında dini təhsil sahəsində işləmək üçün din adamları, müəllim və s. kadrların dəvət edilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan din adamlarının təhsilinə dair proqramların hazırlanması, seminar və kursların təşkil edilməsi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Diyanət İşləri Bakanlığı tərəfindən təyin ediləcək səlahiyyətli şəxslərin DQİ üzrə DK-nin razılığı ilə AR-da işləməsinə icazə verilir.

Dissertasiyada Protokolun bir çox maddələri xüsusilə dini təhsillə bağlı olan bütün maddələri ətraflı şərh edilmiş və iki qardaş ölkə arasında dini təhsil sahəsində əməkdaşlığın parametrləri təhlil edilmişdir. Bu yarım fəsildə Türkiyə Cümhuriyyətində, həmçinin Türkiyə Cümhuriyyətində din və dini təhsillə bağlı vermiş qərarlar tarixi ardıcılıqla nəzərdən keçirilərək təhlil edilmişdir.

Türkiyə Dəyanət Vəqfi 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Bakı Dövlət Universiteti ilə müqavilə bağlayaraq BDU-ya bağlı İlahiyyat fakültəsini açmışdır. Fakültənin məzunlarına iki ixtisas: ilahiyyatçı, ərəb dili müəllimi ixtisası verilmişdir. Məzunlar dövlət idarələrində, təhsil və dini müəssisələrdə işləyirlər.

Onların bir qismi elmi tədqiqatla məşğul olurlar.⁴

Fakültədə yerli müəllimlərlə bərabər, Türkiyənin bir sıra ilahiyyat fakültələrindən dəvət olunmuş müəllimlər də dərslər aparırdılar. Zaman keçdikcə türk müəllimlər, fakültəni bitirmiş və Türkiyədə təcrübə keçmiş yerli kadrlarla əvəz edilmişdi.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Gəncliyə Yardım Fondunun (GYF) da dini tədris sahəsində fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fond Türkiyədən olan iş adamları tərəfindən maliyyələşdirilir. 1992-ci ilin noyabrından fəaliyyətə başlayan Fond respublikamızın müxtəlif bölgələrində yaradılan - Xosrov (Ağdaş rayonu) İslam mədrəsəsinin (hal-hazırda fəaliyyət göstərmir), Əliabad (Zaqatala rayonu) İslam mədrəsəsinin, Şəki Quran hafizləri və islam elmləri mədrəsəsinin, Bakı “Şəbnəm” mədrəsəsinin fəaliyyəti üçün hər cür maddi-mənəvi yardımlar etmişdir. DQİDK-nin 15 mart 2017-ci il tarixli qərarı ilə Əliabad İslam Mədrəsəsinin, Şəki (hafizlik) Kursunun və Şəbnəm (qızlar) Kursunun bazasında Əliabad İslam Kolleci, Şəki (hafizlik) İslam Kolleci, Şəbnəm (qızlar) İslam Kolleci yaradılaraq dövlət qeydiyyatına alınmışlar və fəaliyyətlərinə icazə verilmişdir.

Bu yarımfəsildə Türkiyə Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra dini təhsil sahəsində verilmiş qərarlar da təhlil edilmişdir.

III fəslin ikinci yarımfəsli **“Azərbaycanda dini təhsil müəssisələrinin inkişafında və dini maarifləndirmə işinin yaxşılaşdırılmasında Türkiyənin rolu”** adlanır. Bu yarımfəsildə müstəqilliyimizin ilk illərindən yüksək ixtisaslı ilahiyyatçı kadrların hazırlanmasında Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi yardım, bu təmənnasız yardımın nəticəsi olaraq dini təmayüllü təhsil müəssisələri açılması, insanların ibadəti və maariflənməsi üçün yeni məscidlərin tikilməsi, respublikamıza dini təyinatlı ədəbiyyatı gətirilməsi, ilahiyyatçı kadrlara və müəllimlərə olan ehtiyacın ödənilməsi məsələləri geniş şəkildə araşdırılmışdır.

⁴ İsmayılov G. Azərbaycanda dini məsələ: təhdidlər və hədəflər ideoloji, milli, ictimai təhlükəsizlik müstəvisində. Bakı. Nəşriyyat XXI MMC-nin mətbəəsi. Bakı-2016, s. 291.(16)

İki qardaş dövləti, onların xalqlarını birləşdirən amillər sırasında ən önəmli yerlərdən birini də İslam dini tutur. İslam dini hazırda Azərbaycanda kütləvi şüurun formalaşmasına müəyyən təsir göstərməkdə davam edir. Sosial və siyasi layihələr həyata keçirilərkən bunu nəzərə almaq lazımdır. Cəmiyyətdə dinin yeri həm tarixi, həm də sosial-siyasi amillərlə müəyyən olunmuşdur. Dünyada gedən proseslər, birüzlü qloballaşma müsəlmanların həyatında islam amilinin rolunu daha da gücləndirir, islam mədəniyyətində həmrəyliyin möhkəmlənməsinə və onun genişlənməsinə imkan yaradır.

Azərbaycanda dini təhsil müəssisələrinin inkişafında Türkiyə Diyanət Vəqfi və müxtəlif fondların yaxından iştirakını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Buna misal olaraq, Şamaxı Mədəni-Maarif Texnikumunda və Şəki Pedaqoji Texnikumunda yaradılmış “Milli əxlaq və İslamşünaslıq” fakültələrinin də fəaliyyətini göstərmək olar. Hər iki texnikumda dərslər azərbaycanlı və Türkiyədən gəlmiş müəllimlər tərəfindən tədris olunurdu. Burada Qurani-Kərim, İslam hüququ, İslam əxlaqı, İslam tarixi, Təsəvvüf, İslam fəlsəfəsi, Təfsir, Hədis, Ərəb dili, Kəlam, Əqaid kimi dərslərlə yanaşı, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan dili, İngilis dili və s. dərslər də tədris olunurdu.

“Milli əxlaq və İslamşünaslıq” fakültəsinin fəaliyyətə başlama səbəbi bölgədə dini biliklərə yiyələnmiş ixtisaslı din xadimi yetişdirmək və dini sahədə olan problemlərin həlli istiqamətində cəmiyyətin dini ehtiyaclarını qarşılamaq olmuşdur. Hal-hazırda hər iki texnikumda “Milli əxlaq və İslamşünaslıq” fakültəsinin fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Bu yarımfəsildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən türk liseylərinin, eləcə də Türkiyədə fəaliyyət göstərən müxtəlif camaatlara məxsus cəmiyyətlərin Azərbaycandakı mədrəsələri və tələbə yurdlarının dini təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Türkiyənin tanınmış ilahiyyatçılarının müxtəlif türk kanallarında dini mövzularda etdiyi söhbətlər azərbaycanlı izləyicilərin də dini maariflənməsində böyük rol oynamışdır.

Hal-hazırda Türkiyə Diyanət Vəqfi Bakı Türk Liseyi, Bakı Türk Anadolu Liseyi fəaliyyətlərini davam etdirir. Bakı Türk Anadolu Liseyində “Din kulturu və Əxlaq bilgisi” fənni məcburi

dərslər sırasında yer alır.

Bu gün Azərbaycanda dindar insanların dini təhsil tələbatını qarşılayan mərkəzlərdən biri də məscidlərdir. Məscidlərdə dini təhsil imam-xətiblər və Quran kursları müəllimləri tərəfindən tədris olunur. İmamlar namaz qıldırmaqla bərabər cümə günlərində, mübarək gün və gecələrdə xalqa vəz (söhbətlər) edir, camaatın suallarını cavablandırırlar.

Türkiyə Dəyanət Vəqfinin və türkiyəli iş adamlarının respublikamızda inşa etdirdikləri məscidlərdə edilən söhbətlər dini maariflənmədə çox böyük rol oynamışdır. Həmin məscidlərin nəzdində açılan Quran kurslarının bölgələrdə yaşayan insanların dini biliklərinin artmasında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Türkiyənin Azərbaycanda inşa etdiyi məscidlərdə gündəlik namazlarda, eləcə də cümə günləri namaz vaxtı axund və imamlar tərəfindən müxtəlif dini mövzularda edilən moizə və xutbələr (söhbətlər) insanların dini maariflənməsi məqsədi daşıyır. Namazlardan sonra imam və axundlar ibadətə gələnlərin dini suallarını cavablandırır, dini bayramları, dinlə bağlı mərasimləri birlikdə qeyd edirlər.

Azərbaycanda ali təhsilli dini kadrların hazırlanmasında, insanların dini təyinatlı ədəbiyyata olan ehtiyaclarının ödənilməsində də Türkiyə yaxından iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədən daxil olan ədəbiyyat xurafat, mövhumat və radikal fikirlərdən uzaqdır, dini bilikləri elmi baxışlar çərçivəsində təbliğ edir.

Dini maarifçilik sahəsində Türkiyə ilə əməkdaşlıq Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlərin, məzhəblərin o, cümlədən islam təriqətlərinin təsirinə qarşı mübarizə aparmağa kömək edir. İnsanların din barəsindəki bilikləri artıqca onlar yad əqidələrə, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə uyğun olmayan dini təsəvvürlərə az uyur, dinə münasibətlərini bilik əsasında sərbəst müəyyən edə bilirlər.

III fəslin üçüncü yarımfəslı **“Azərbaycanda dini maarifçilik və İslamın qeyri-ənənəvi dini təsirlərdən qorunması sahəsində Türkiyə ilə əməkdaşlığın rolu”** adlanır. Müstəqilliyimizin ilk illərində istər müsəlman, istərsə də Avropa ölkələrindən Azərbaycana

gələn xarici humanitar təşkilatların fəaliyyəti də diqqətçəkicidir. Təəssüflər olsun ki, həmin təşkilatların dini maarifçilik adı altında apardıqları təbliğatlar sonradan Azərbaycanda islamın qeyri-ənənəvi təriqət və cərəyanlarının yaranmasına da səbəb oldu. Bəzi təşkilatlar isə açıqları mədrəsə və Quran kurslarında öz dövlətlərinin siyasi maraqlarına uyğun təbliğat apardıqlarından Azərbaycanda belə təşkilatların fəaliyyətinə qadağalar qoyulmuş və bu təşkilatlar ölkədən xaric edilmişdir.

Azərbaycanda hal-hazırda mövcud olan dini şəraitin formalaşmasında üç xarici təsirlərin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Türkiyə, İran və Ərəb ölkələrindən respublikamıza humanitar yardım etmək məqsədilə gəlmiş təşkilatlar və şəxslər dini sahədə də müxtəlif fəaliyyətlər göstərmişlər. Bu təşkilatlar və şəxslər öz fəaliyyətlərini müxtəlif humanitar yardımların edilməsi, yeni məscidlərin tikilməsi və köhnələrin təmir edilməsi, mədrəsələrin, Quran və s. maarifləndirici kursların təşkili, gənclərin müxtəlif ölkələrdə təhsil almalarına yardım göstərilməsi, məscid, mədrəsə və Quran kurslarının ixtisaslı dini kadrlarla təmin edilməsi, müxtəlif dini ədəbiyyatın gətirilməsi vasitəsilə həyata keçirmişlər.

Burada Türkiyənin yaxından iştirakını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Türkiyədə fəaliyyət göstərən müxtəlif camaatlara məxsus cəmiyyətlərin də Azərbaycanda mədrəsələri və tələbə yurdları mövcuddur. Türkiyədə geniş yayılmış süleymançılıq Azərbaycanda, əsasən 2000-ci ildən etibarən təbliğ olunmağa başlamışdır.⁵

Bakıda, Abşeronda (Xırdalanda), Sumqayıtda, Qazaxda, Ağdaşda, Şəkiddə, Şamaxıda və Xaçmazda süleymançılara məxsus tələbə yurdlarında həm qızlar, həm də oğlanlar yaşayır və dini təhsil alırlar. Həmin yurdlarda yerləşən gənclər başqa yurdlarda olduğu kimi yemək, yataqla təmin edilir. Yurdun əsas xərcləri türkiyəli və azərbaycanlı iş adamları tərəfindən ödənilir. Bəzi yurdlarda tələbələr

⁵ İsgəndərov A. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün Şeyxülislamı: Şeyxülislam Ağə Əlizadə haqqında. - Bakı: Elm və təhsil, 2011.- 183 s.(56)

çox az məbləğdə pul ödəyirlər. Yaradılan həmin yurdlarda (yataqxanalarda) yaşayanların ibadət etmələri üçün otaqlar (məscidlər) təşkil edilir.

Respublikamızda sağlam dini biliklərə söykənən maarifləndirmə işinin aparılması ilə yanaşı, İslamda vəhdətin qorunması və təbliği, həmçinin İslamın qeyri-ənənəvi dini təsirlərdən qorunması istiqamətində də Türkiyə dövlətinin olduqca böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Gəncliyə Yardım Fondunun maliyyə dəstəyi və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin 26 avqust 1998-ci il tarixli, 121 sayılı əmri ilə respublikanın şimal bölgəsində dini vəziyyətin mürəkkəbliyini, ali təhsilli din xadiminə olan ehtiyacı, eləcə də gənclərin dini təhsil almaq adı ilə xarici ölkələrə məqsədli axınının qarşısını almaq üçün həmin bölgədə Bakı İslam Universitetinin Zaqatala filialı yaradıldı.⁶

Azərbaycanın şimal rayonlarında islamın qeyri-ənənəvi təriqətlərinin, xüsusilə vəhhabiliyin qarşısının alınmasında bu filialın böyük rolu olmuşdur. Belə ki, əvvəllər bu bölgədən olan gənclər dini təhsil almaq məqsədilə Şimali Qafqaz Respublikalarına, Dağıstana və müxtəlif ərəb ölkələrinə üz tuturdular. Filial fəaliyyətə başladıqdan sonra həmin bölgənin, eləcə də Gürcüstanda yaşayan həmvətənlərimizin də ixtisaslı dini kadrlara olan ehtiyacı ödənilmişdir. Filialın müəllimlərinin əksəriyyəti, xüsusilə dini fənləri tədris edənlər Türkiyədən dəvət olunurdu. Zaman keçdikcə türk müəllimləri həmin filialı bitirmiş, Türkiyədə təcrübə keçmiş azərbaycanlı kadrlarla əvəz edilmişdir. Burada tədris binaları, məscid kompleksi, tələbələrin yaşayışı üçün yataqxana inşa edilmişdir. Tələbələrin istifadəsi üçün zəngin kitabxana yaradılmışdır.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dini tədris və məscid tikintisi sahəsində əməkdaşlıq rəsmi görüşlərdə də müzakirə edilmişdir. Belə ki, 26 aprel 2000-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyev Türkiyənin Dini İşlər naziri Mehmet Nuri

⁶ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: "RS Poliqraf", 2011.

Yılmazın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən Türkiyənin Azərbaycandakı tikdiyi məscidlər və məktəblərdə dinin tədrisi görüşün əsas mövzusu olmuşdur.

Bu baxımdan gənc nəslin dini savadsızlığından yaranan mənəvi boşluğu milli-mənəvi dəyərlərimizə yad olan çoxlu sayda zərərli vərdislər doldurur. Gənclərin milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasında dini bilikləri böyük rol oynaya bilər. Dinin tədrisi hər cür təkəbbürdən uzaq, ətrafında baş verənlərə səbrlə yanaşan, böyüklərə hörmət, kiçiklərə mərhəmət göstərən gənclik yetişdirmək üçün çox geniş imkanlar yaradır.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın əldə olunan nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dini təhsil insanın dünyagörüşünün formalaşmasında və cəmiyyətin sağlam inkişafında vacib amillərdəndir;

2. Hər bir dövlətdə xüsusəndə dünyəvi dövlətlərdə din siyasətinin aparılması, dini təhsil maarifləndirmənin inkişaf etdirilməsi prioritet məsələlərdəndir;

3. İnsanların din bərasindəki bilikləri artdıqca onlar yad əqidələrə, milli-mənəvi dəyərlərə uyğun olmayan dini təsəvvürlərə az uyur, dinə münasibətini bilik əsasında sərbəst müəyyən edə bilirlər. Bu səbəbdən uşaqların və gənclərin dini maarifləndirilməsinə erkən yaşlarından başlanılması daha məqsədə uyğundur;

4. Azərbaycanda dini təhsilin əsaslarının yüksək ixtisaslı, peşəkar ilahiyyarçı kadrlar tərəfindən verilməsi hər cür məzhəbçilik və dini ayrışeçkilik hallarının qarşısı alınacaqdır;

5. Dini radikalizm, fanatizm, ekstremizmin, vətəndaş qarşıdurması yaradan bölücü hərəkatların ideoloji təbliğatının qarşısının alınması və bu istiqamətdə Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsi kontekstində mübarizə metodlarının öyrənilməsi zəruridir;

6. Türkiyə və Azərbaycanın dini ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələrinin, habelə imam, axund və vaizlərin təcrübə mübadiləsinin təşkilinin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur;

7. Türkiyə Cumhuriyyətinin dini təhsil sahəsindəki keçdiyi tarixi yolun və aparılan dövlət siyasətinin öyrənilməsi respublikamızda da dini təhsil konsepsiyasının daha da dolğun şəkildə təkmilləşməsinə zəmin yaradacaqdır.

Beləliklə, dissertasiya işində dini təhsil sahəsində Türkiyənin tarixi təcrübəsi və iki qardaş dövlət arasında dini təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq araşdırılaraq belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycanda da dini təhsil yalnız dövlətin qayğısı və ciddi nəzarəti altında verilməlidir. Belə ki, gənclərin məktəblərdə doğru düzgün, yetərli dini təhsil alması üçün din dərsləri məktəb proqramlarına salına bilər. Tədris proqramlarındakı əsas mövzuları təyin etmək üçün Təhsil Nazirliyindən, Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsindən, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Bakı İslam Univesiteti, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu və AMEA-nın müvafiq institutlarından mütəxəsislər cəlb etməklə dərslərlərin hazırlanması daha məqsəduyğundur. Bu mövzular hər cür məzhəbçilik və təssübkeşlik fikirlərindən uzaq olmalı, dərsləri tədris edəcək müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərinə də çox böyük diqqət yetirilməlidir. Çünki, dini sahədə dərs aparan müəllim öz şagirdinə və tələbəsinə biliyi ilə yanaşı, eyni zamanda əxlaq da öyrədir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin respublika və xaricdə çap etdirdiyi aşağıda göstərilən məqalələrində və iştirak etdiyi respublika və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Azərbaycanda dini maarifçilik və islamın qeyri-ənənəvi təriqətlərdən qorunmasında Türkiyə ilə əməkdaşlığın rolu” // AMEA və QMI “İslam maarifçiliyi və müasir dövr” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 16-17 aprel 2015. 486-492 s
2. “Azərbaycanda ixtisaslı ilahiyyatçıların hazırlanması və dini təhsil sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı” // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 23, iyun (Həziran) 2015. 263- 282 s.
3. “Azərbaycanda dini maarifçilik və müstəqillik dövründə dini təhsil sisteminin yenidən qurulması” // Azərbaycan Respublikası DQİDK “Dövlət və din” jurnalı, №01(42) yanvar 2016. 37- 47 s.
4. “Azərbaycan təhsil sistemində dinin tədrisi və bu sahədə

- Türkiyə təcrübəsi” // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, № 25, iyun (Haziran) 2016. 155-168 s.
5. “Dini təhsil sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı” // Azərbaycan Respublikası DQİDK “Dövlət və din” jurnalı, №06(47) noyabr-dekabr 2016. 63- 69 s.
 6. “Azərbaycanda dini təhsil sisteminin inkişaf mərhələləri”// Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Bakı İslam Universiteti “Elmi axtarışlar” Elmi məqalələr toplusu, I buraxılış, Bakı, 2017. 180-184 s.
 7. “Одно из направлений Турецко- Азербайджанского сотрудничества в области религиозного образования: Религиозные учреждения (мечети) и их просветительская функция” // Abay adına Qazax Milli Pədoqoji Universiteti, VESTNİK jurnalı, “Tarix və sosial-siyasi elmlər” bölməsi, № 4(55), 2017, Qazaxıstan. 63-69 s.
 8. ”Religious education: socio-philosophical and political aspect” // Virtus, Scientific journal, №22, 2018, Canada. 34-38 s.
 9. “Dini təhsilin sosial – fəlsəfi mahiyyəti” // Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Bakı İslam Universiteti “Elmi axtarışlar” Elmi məqalələr toplusu, II buraxılış, Bakı, 2018. 147-155 s.
 10. “Türkiyə və Azərbaycan nümunəsində dünyəvi dövlətdə dini təhsilin problemləri” // AMEA Fəlsəfə İnstitutu, “Elmi əsərlər”, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 2 (31), Bakı, 2018. 225-235 s.
 11. ”Dini təhsilin sosial-fəlsəfi mahiyyəti və cəmiyyətin inkişafında rolu. Dini təhsil sahəsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı” // Azərbaycan Respublikası DQİDK “Dövlət və din” jurnalı, № 05 (58) 2018. Bakı, 74-81 s.
 12. “Dini təhsil və onun aktual problemləri” // Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr edilmiş “İnsan inkişafı. Dünyaya inteqrasiya” mövzusunda II beynəlxalq elmi konfrans, Bakı-2019, səh. 74-79.
 13. “Religious educational policy in a secular state” // Агентство Международных Исследований, Развитие

взаимоотношений различных отраслей науки в современных условиях: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции (Россия, Омск, 02 сентября 2019 г)- Стерлитамак: АМИ, 2019, -99с.

14. "Состояние религиозного образования в Азербайджане в XX веке и в наши дни" // Журнал «Исламоведение», Россия, Москва. 2020. Т. 11, № 3. стр.24-33. DOI: 10.21779/2077-8155-2020-11-3-24-33.

Dissertasiyanın müdafiəsi “10” sentyabr 2021- ci il tarixində saat 14⁰⁰- da Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 – Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1141, Bakı şəhəri, Əhməd Cəmil küçəsi 41 A. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” iyun 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir

Çapa imzalanıb: 23.06.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36887

Tiraj: 100